

Valorizacija lične arhivske građe u arhivskoj struci i u istoriografiji

SNEŽANA PEJOVIĆ, MRS.

Archivist, Montenegro State Archives - Kotor Historical Archives - Head of Department, Stari grad 318, 85 330 Kotor, Crna Gora (ME)

e-mail: snezana.pejovic@dacg.gov.me; pejsib@t-com.me

The president of the Centre for the Preservation and Presentation of Kotor Documentary Heritage «NOTAR», Stari grad 477, 85 330 Kotor, Crna Gora (ME)

e-mail: cdknotar.ko@t-com.me

Appraisal of Personal Records in Archival Profession and in Historiography

ABSTRACT

This paper deals with the private archival material created/owned by a natural person, not a private legal entity. We attempted to ponder the problem of appraising private archives within archival practice from several angles, but also the one of appraising private records in historiography. We analysed mutual relationship between archival and historiographic appraisal of private archives and their influences in that process (both positive and negative ones) from the point of view of both areas. Mutual correlation in the appraisal process is presented through an example of a thematic archival exhibition. This exhibition is about an important international historic event, Rebellion of the Austro-Hungarian sailors on board warships based in Boka Kotorska Bay (presently the territory of Montenegro) that happened 100 years ago, at the very end of the World War I. The exhibited documents were selected from among the corpus of private archives and collections. We believe that an archival and museum exhibition of this kind, organized in Kotor Historical Archives, can be the best way to draw attention of scientists and general public on the importance of identifying, collecting, keeping and consulting (using) private archival records.

Key words: personal documents, private archival fonds and collections, appraisal of personal archives, archival practice, historiography, researchers, archival exhibition, Kotor Historical Archives, Maritime Museum of Montenegro Kotor, World War I, rebellion of Austro-Hungarian sailors, Boka Kotorska Bay.

Valorizzazione dei documenti personali nella professione archivistica e nella storiografia

SINTESI

Questo articolo tratta del materiale d'archivio privato creato/gestito da una persona fisica, non da una persona giuridica privata. Abbiamo tentato di riflettere sul problema della valorizzazione di archivi privati all'interno della pratica d'archivio da diverse angolazioni, ma anche su quello della valorizzazione di documenti privati nella storiografia. Abbiamo analizzato il rapporto reciproco tra valutazione dell'archivio storico e storiografico di archivi privati e le loro influenze in tale processo (sia quelle positive che negative) dal punto di vista di entrambe le aree. Viene presentata inoltre la correlazione reciproca nel processo di valutazione attraverso un esempio di una mostra tematica d'archivio. Questa mostra è un importante evento storico internazionale riguardante la rivolta dei marinai austro-ungarici a bordo di navi da guerra nella baia di Boka Kotorska (attualmente territorio del Montenegro) avvenuta 100 anni fa alla fine della prima guerra mondiale. I documenti esposti sono stati scelti fra il corpus delle collezioni e degli archivi privati. Noi crediamo che una mostra archivistica e museale di questo genere, organizzata negli archivi storici di Kotor, possa essere il modo migliore per attirare l'attenzione degli studiosi e dell'opinione pubblica sull'importanza della identificazione, raccolta, gestione e consulenza (con) documentazione di archivio privato.

Parole chiave: documenti di persona, fondi e collezioni archivistiche private, valorizzazione di archivi di persona, pratica archivistica, storiografia, ricercatori, mostra archivistica, archivio storico di Kotor, Museo marittimo di Kotor, I Guerra mondiale, rivolta dei marinai austro-ungarici, baia di Boka Kotorska

Vrednotenje osebnega arhivskega gradiva v arhivistiki in zgodovinopisju

IZVLEČEK

Prispevek obravnava zasebno arhivsko gradivo, ki ga je ustvarila oziroma je v lasti fizične oseba, ne pa zasebno pravna entiteta. Dotaknjena je problematika ocenjevanja zasebnega arhiva v arhivski praksi iz več kotov in vrednotenje zasebnega arhivskega gradiva v zgodovinopisju. Analiziran je vzajemni odnos med arhivskim in zgodovinopisnim vrednotenjem zasebnih arhivov in njihovimi vplivi v tem procesu (tako pozitivnih kot negativnih) z vidika obeh področij. Vzajemno povezovanje v procesu vrednotenja je predstavljeno na primeru tematske arhivske razstave. Obravnavana razstava je pomemben mednarodni zgodovinski dogodek - upor avstro-ogrskih mornarjev na krovu vojne ladje v zalivu Boke Kotorske (danes na območju Črne gore), ki se je zgodil pred 100 leti ob koncu prve svetovne vojne. Razstavljeno gradivo je bilo izbrano iz korpusa zasebnih arhivov in zbirk. Avtorica prispevka vrjame, da je arhivska in muzejska razstava Kotorskega zgodovinskega arhiva te vrste, najboljši način, da opozorimo strokovno in širšo javnost na pomen identifikacije, zbiranja, vodenja in svetovanja (uporabe) zasebnega arhivskega gradiva.

Ključne besede: osebni dokumenti, zasebni arhivski fondii in zbirke, vrednotenje osebnih arhivov, arhivska praksa, zgodovinopisje, raziskovalci, arhivska razstava, Kotorski zgodovinski arhiv, Pomorski muzej Črne Gore Kotor, prva svetovna vojna, upor avstroogrskih mornarjev, zaliv Boka Kotorska.

Valorizacija lične arhivske građe u arhivskoj struci i u istoriografiji

ABSTRAKT

U radu se bavimo onom privatnom arhivskom građom čiji je stvaralac/imalac fizičko lice, ne privatno pravno lice. Nastojali smo da iz više uglova razmotrimo problem vrednovanja privatne arhivske građe u arhivskoj struci, ali i vrednovanje privatnih spisa u istoriografiji. Analizirali smo uzajamnu odnos arhivističkog i istoriografskog vrednovanja privatnih arhiva i međusobne uticaje (i pozitivne i negativne) u tom postupku iz ugla obje ove oblasti. Uzajamnu povezanosti u postupku vrednovanja prikazali smo na primjeru tematske arhivske izložbe. Radi se o jednom važnom međunarodnom istorijskom događaju, pobuni mornara Austro-ugarske ratne flote u Boki kotorskoj (današnja teritorija Crne Gore) od prije 100 godina, na samom završetku Prvog svjetskog rata. Postavka je urađena sa dokumentima iz privatnih arhivskih fondova i zbirki. Smatramo da jedna arhivsko-muzejska izložba poput ove u Istorijskom arhivu Kotor, može na najbolji način da ukaže naučnoj javnosti, ali i široj publici koliko je važno identifikovati, prikupljati, čuvati i konsultovati privatne arhivske spise.

1 Uvod

Problemom privatnih arhiva smo se bavili prije desetak godina kada smo to pitanje prioritarno razmatrali u okviru tranzicionih i političkih promjena u društvu, ali i iz ugla zakonske regulative o privatnim arhivima, kako je regulisan nadzor nad privatnim arhivima, njihova zaštita, pohrana i korišćenje (Pejović, 2007, str. 277-285). Tada je riječ bila o svim oblicima privatnih arhiva, i onima koji nastaju u radu privatnih pravnih lica i o onima koji su proizvod aktivnosti fizičkih lica. Međutim, ovog puta težište našeg razmišljanja će biti usresređeno isključivo na privatnoj arhivskoj građi čiji je stvaralac fizičko lice, ne pravno lice (neka organizacija, ustanova, preduzeće, crkva, i slično). Ova vrsta privatnih arhiva nastaje aktivnošću nekog lica i/ili je riječ o privatnim spisima koji su njegova/njena lična svojina. Posebno ćemo pokušati da iz više uglova razmotrimo problem vrednovanja ove vrste privatne arhivske građe u arhivskoj struci, to jest u arhivu, ali i vrednovanje privatnih spisa u nauci, tačnije istoriografiji, uz nastojanje da analiziramo uzajamnu odnos arhivističkog i istoriografskog vrednovanja privatnih arhiva i međusobne uticaje (pozitivne i negativne) u tom postupku u obje ove oblasti.

Kako je poznato, u arhivskoj teoriji, uopšte u arhivskoj djelatnosti, primat se daje javnoj arhivskoj građi i njenim stvaraocima i imaocima, dakle arhivskoj građi čiji je stvaralac zvanična administracija, njeni organi i institucije. (for an overview, see Pollard, 2001 or Fisher, 2009). Međutim, u stručnoj literaturi o arhivskoj građi nekog privatnog lica (bilo pravnog ili fizičkog), premanentno je prisutan vakuum. U tome arhivske teoretičare slijede i donosioci zakonskih propisa, standarda, smjernica, preporuka, i sl. U arhivskom zakonodavstvu se, po pravilu, samo ovlaš dotiču pitanja vezano za brigu i uopšte za rukovanje privatnom arhivskom građom. A posebno je taj nedostatak prisutan, i u stručnoj literaturi i u zakonskoj regulativi, kada je riječ o privatnoj arhivskoj građi koja spada u porodične i lične arhivalije, odnosno koja je nastala aktivnošću fizičkog lica i čuva se kao privatno vlasništvo tog stvaraoca/imaoca. Pomenute manj-

kavosti predstavljaju krupan problem za arhiviste kada treba da sprovede trajnu zaštitu arhivske građe čiji je stvaralac i imalac privatno lice, ali i prilikom preduzimanja adekvatnih i kontinuiranih postupaka u nadzoru nad tom vrstom arhivskih spisa, kao i kod njihove valorizacije, preuzimanja i trajne pohrane.

Na drugoj strani, pitanje valorizacije privatnih arhivskih spisa fizičkih lica aktuelno je i u nauci, posebno u historiografiji. Praksa pokazuje, uz izuzetke za privatne spise iz turbulentnih društvenih i istorijskih zbivanja (ratova, političkih previranja, promjena državnog uređenja, teritorijalnih preraspodjela, prirodnih katastrofi, i sl.), da se arhivalije nastale aktivnošću nekog privatnog lica uglavnom koriste kao pomoćni, dopunski naučni (istorijski) izvor. Takođe, može se primjetiti da se takvi izvori konsultuju uz sumnju istoriografa i nauke uopšte, u tačnost i vjerodostojnost sadržanih činjenica.

Ipak, gdje bi bila današnja historiografija da u izučavanjima prošlosti nisu umetnuti djelovi iz raznih memoara, autobiografija, hagiografija, dnevnika, hronika, anala, ljetopisa, putopisa, raznih oblika ličnih zabilješki i napomena, privatne korespondencije, privatne foto-dokumentacije, ličnih audio, video i digitalnih zapisa, i sl. Ako zađemo dublje u istoriju, možemo vidjeti da takvo posezanje za činjenicama iz privatnih zapisa za potrebe nauke traje još od pojave pismenosti i antičkog doba, pa sve do danas, tačnije do savremenog korišćenja blogova postavljenih na raznim društvenim mrežama, ili raznih rasprava, diskusija, sjećanja i naučnih sinteza postavljenih na profilima („zidovima“) pojedinaca ili grupa, elektronskih oblika korespondencije, itd.

Dakle, postavlja se kao ključno pitanje je da li je uopšte moguće doći do naučne istine u raznim naučnim granama, posebno historiografiji, bez uporednog proučavanja i neprestanog poređenja podataka i informacija iz tzv. javne arhivske građe i one privatne. Da li je isključivo naučna istina ono što je sadržano u javnoj arhivskoj građi, koja je proizvod jedne administracije, njenih organa i institucija i koju kreira vladajuća elita, ili je naučna istina upravo ono što je iskazano u ličnom stavu pojedinca, njegovim intimnim i skrovitim refleksijama o društvenim prilikama u istom vremenskom razdoblju?

Vezano za ove nedoumice i za našu temu podsjetićemo da je obilježavanje stogodišnjice od Prvog svjetskog rata tokom protekle četiri godine značajno podiglo svijest i kod arhivista i kod istoričara da je neizbježno konsultovati privatne arhive i uključiti iskustva i razmišljanja pojedinaca za dobijanje cjelovite slike o društvenim, političkim, privrednim i kulturnim zbivanjima tokom tih ratnih stradanja i imperijalističkih preraspodjela teritorija po čitavom svijetu. Tako su mnogi projekti, kao arhivske izložbe, konferencije, predavanja, publikovanja arhivskih izvora, web portali, i slično, bili fokusirani na arhivskoj građi iz lične ostavštine. Ovim se značaj ove vrste arhivskih izvora podigao na veću razinu i u arhivistici, i u historiografiji.¹

Pomenute aktivnosti korespondiraju sa težnjama koje su generalno primjetne u savremenoj historiografiji, a to su: da se naučna spoznaja što je više moguće oslobodi političkih uticaja, diktata vladajućih i političkih elita, da se izađe iz usko lokalnih gledanja na istorijske događaje, iz mitova i legendi, kao i da se historiografija i njoj srodne naučne discipline, što je više moguće, oslobode raznih tabua. Nesporno je da je ovakvim tendencijama i sve većem okretanju ka privatnim arhivima, doprinijela i aktuelna globalizacija i bojazan od gubljenja i pojedinačnog i nacionalnog identiteta, ali paralelno sa tim i razvoj komunikaciono-informacionih tehnologija.

2 Problem identifikacije arhivske građe u ličnoj svojini i utvrđivanja svojstva arhivske građe

Da podsjetimo, pojedinac može da bude imalac arhivske građe i njen stvaralac, ali i jedno i drugo istovremeno. On može da dođe u posjed arhivske građe na razne načine: kada je on sam torac te građe, nasljedstvom, poklonom, zavještanjem, kupovinom ili pronalaženjem dokumenata. Svi navedeni oblici posjedovanja arhivske građe su zakonom dozvoljeni. (Pejović, 1996, str. 85-99). Kada su u pitanju privatni spisi, uslijed pomenutih praznina u zakonskoj regulativi i u arhivskoj teoriji, prvi problem sa kojim se suočavaju arhivisti je kako identifikovati osobu - privatnog stvaraoca i imaoca arhivske građe. U arhivskoj praksi se obično primjenjuje nepisano pravilo da se pažnja usmjerava na ličnosti koje su tokom života i rada obavljali neku odgovornu dužnost u društvu, bilo da je to u okviru državne administracije, u politici,

1. Slično iskustvo i posezanje za faktima iz ličnih arhiva bilo je veoma zastupljeno u bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji i tadašnjoj historiografiji koja se bavila razvojem radničkog pokreta, komunizma, socijalizma još u vremenu između dva svjetska rata, a posebno tokom i nakon Drugog svjetskog rata.

u vojsci, u privredi, zdravstvu, itd., ili, pak, u oblasti nauke, kulture, umjetnosti... Ali, praksa nas često uči da ovaj kriterijum utvrđivanja i odabira-valorizacije ne mora uvijek da bude presudan i u potpunosti svrshodan. Jer, događa se da pojedinac koji nije obavljao u društvu neku javnu, niti posebno značajnu dužnost i/ili djelatnost, bolje reći nije imao neku „zvučnu“ ulogu, uslijed okolnosti u kojima je živio i radio, odnosno zbog toga što je na primjer bio savremenik i svjedok nekih važnih događanja, može da bude stvaralac/imalac vrlo značajnih spisa. Tačnije, njegovi/njeni privatni zapisi mogu da imaju, bilo fragmentarno ili u cjelosti, odlike arhivske građe, to jest da sadrže neki relevantan dopunski podatak i informaciju od značaja za nauku, odnosno historiografiju i čak da imaju dokaznu funkciju.² Ili, takođe, aktivnost bilo kojeg fizičkog lica sa afinitetom ka kolekcionarstvu, trebalo bi da bude pokazatelj i arhivisti i istoričaru da svaki sa svojih pozicija uzme u razmatranje zbirke dokumenata koje su na taj način formirane i da ih arhivistički, odnosno naučno vrednuje. Pored toga, kada postoje praznine u javnoj arhivskoj građi, koje su nastale njenim uništenjem i nestankom tokom raznih turbulentnih istorijskih trenutaka i drugih vanrednih stanja u društvu i u prirodi, arhivista je dužan da obrati veću pažnju na privatna lica i njihovu zaostavštinu. U tom kontekstu važno je napomenuti da je vrlo čest slučaj da se među privatnim arhivalijama nađe sačuvana (fragmentarno) i dragocjena javna arhivska građa, pa i ona (u originalu ili prepisu) koja se nije sačuvala u okviru nekog arhivskog fonda i zbirke nastale kroz djelatnost pravnih lica.

U svakom slučaju, može se konstatovati da čitav taj postupak rada arhiviste sa arhivskom građom nekog privatnog lica i njihova saradnja, su obostrano volonterski i praktično se odvijaju uz čitav niz improvizovanih aktivnosti od strane arhivista. Arhivisti je prepušteno da shodno svom obrazovanju, stručnosti, poznavanju društvenih, istorijskih, kulturnih i drugih prilika u mjestu gdje je lociran njegov arhiv, utvrdi koja fizička lica bi mogla da posjeduju materijal koji je od opšteg kulturnog i naučnog interesa. Nakon toga, arhivista treba (samoinicijativno) da ostvari kontakt sa tim licem, da pridobije njegovu pozornost i povjerenje kako bi izvršio uvid u dokumenta u ličnoj svojini. U daljem postupku trebalo bi da stvaraocu/imaocu objasni da je taj materijal od opšteg interesa i značaja i da bi bilo dobro preduzeti neophodne mjere njegove trajne zaštite. Praksa je pokazala da upravo na ovom koraku nastaju dodatni problemi, jer obezbjeđenje zaštite zahtjeva finansijska sredstva koja imalac privatne arhivske građe po pravilu nema. Međutim, obično ni arhivi iz svojih skromnih budžetskih sredstava ne mogu da preduzimaju mjere zaštite na arhivskoj građi van arhiva, a pogotovo nije praksa da se dio tih skromnih redovnih sredstava opredjeljuje za onu arhivsku građu koja je u ličnoj svojini fizičkog lica. Takođe, arhivista treba da utiče da privatno lice omogući slobodan pristup arhivskoj građi koja je u njegovoj/njenoj ličnoj svojini. Radi bezbjednog korištenja, vlasnik bi trebalo prethodno da popiše ono što ima, za što mu treba i znanje i vrijeme, pa je sve što smo naveli veoma teško sprovesti u praksi.³

Uostalom, kako je već rečeno, arhivska zakonska regulativa ne propisuje precizno ovakvu vrstu aktivnosti. Obično je samo predviđeno sankcionisanje nekog fizičkog lica (stvaraoca i imaoca) u slučajevima uništenja, krađe, nelegalnog otuđenja onog materijala za koji se prethodno utvrdilo da spada u arhivsku građu. Zakon propisuje i pravo prvenstva u slučajevima otkupa. Kaznene mjere su predviđene i u slučaju ograničenja pristupa privatnom arhivu, ali u svim tim odredbama se ne izdvaja postupanje kada je riječ o arhivskoj građi u ličnoj svojini građana i one se u stvari odnose na pravna lica. (*Zakon, 2010. i 2011, str. 8 i 9*). Tako ostaje kao najdjelotvornija mjera preventivne i eventualno trajne zaštite ona kada arhivista uspije da ubjedi imaoca/stvaraoca ove arhivske građe da je opšti interes da se njegovi spisi predaju arhivu i da se tu pohrane. Naravno, za arhiv je poželjnije da fizičko lice svoju građu pokloni arhivu, jer otkup otvara ponovo nerješivo pitanje obezbjeđenja finansija za te namjene. Sve u svemu, izgledi da se kvalitetno i trajno sačuva vrijedan i značajan dokumentarni materijal koji je u ličnoj svojini nekog fizičkog lica nisu obećavajući.

Svi pomenuti problemi počev od identifikacije stvaraoca/imaoca, valorizacije i stvaraoca i njegovih arhivalija, kao i obezbjeđenja trajnog čuvanja privatne arhivske građe, naročito su narasli pojavom osobnih zapisa u elektronskom formatu, posebno onih koji nastaju na raznim društvenim mrežama. Hiperprodukcija ovih ličnih digitalnih zapisa od kojih znatan broj može potencijalno da nosi osobenosti arhiv-

2. U Istorijskom arhivu Kotor imamo vrlo pozitivno iskustvo da su obični građani (kao npr. zanatlija Fiorelli ili službenici Kadija i Bukilica) bili aktivni hroničari svog grada i države i za njihovim bilješkama posežu i arhivisti prilikom obrade arhivskih fondova, ali i istoričari.

3. Praktično, obaveza privatnog stvaraoca/imaoca koji je u ličnom posjedu neke arhivske građe u odnosu na arhiv je da lje na istom nivou kao i prije šezdesetak godina, kada je dr Miloš Milošević karakteriše da je ona „plaktonska“ (*Milošević, 1957, str. 18*)

ske građe, nametnula je težak zadatak savremenom arhivisti u pogledu identifikacije i valorizacije novih stvaraoca arhivske građe, kao i njihovih ličnih zapisa koji svakodnevno nastaju u sve većem broju i u raznim oblicima.

3 Ekonomski milje određenog područja kao značajan činilac za nastajanje i očuvanje privatnih arhiva

Iako se o motivima za nastanak privatnih arhiva fizičkih lica može raspravljati sa više stanovišta (socijalnog, političkog, kulturološkog, umjetničkog, čak i psihološkog), ipak istorijat razvoja arhivske djelatnosti i osnivanje arhiva nas upućuje i na sagledavanje uticaja ukupnih ekonomskih okolnosti određenog mjesta na pomenuti proces. Rastući privredni razvoj naselja, gradova i njihovih područja, neminovno je davao podsticaj da se povede veća briga o dokumentaciji, prvenstveno onoj koja nastaje u radu i organa vlasti i javnih službi, ali uporedo i onoj koja je nastala aktivnošću pojedinaca, bilo da je i u jednom i u drugom slučaju motiv za čuvanje bio operativna potreba za dokumentima, ili da je postojala i svijest o trajnoj dokaznoj i drugoj funkciji (kulturnoj i naučnoj) ovih akata. Kao primjer navodimo da se u svakom ličnom ili porodičnom arhivskom fondu primarno nailazi na dokumenta vezana za vlasnost nad imovinom, kao i na razne druge spise iz imovinsko-pravnih odnosa. Nakon toga, obično su u ličnoj/porodičnoj arhivi sačuvana dokumenta o rođenju, smrti, vjenčanju, školovanju, zaposlenju, iz redovnog rada/djelatnosti lica, privatna i službena korespondencija, foto i druga audio-vizuelna dokumentacija, i sl., ali se vrlo često nalaze i zabilježena sjećanja, dnevnici, neki oblici književne poezije i proze, hronike, i drugo.

Ako bismo analizirali situaciju u Crnoj Gori u pogledu povezanosti ekonomskog razvoja određenih područja sa nastankom ove vrste privatnih arhiva, možemo vidjeti da procentualno najveći broj porodičnih i ličnih arhiva koji su sačuvani do danas i koji su pohranjeni u Državnom arhivu Crne Gore,⁴ potiču iz privredno razvijenog područja, sa teritorije Boke kotorske. Područje Boke kotorske je kroz minule vjekove zahvatalo veći dio teritorije današnjeg Crnogorskog primorja i taj region je stoljećima bio administrativno odvojen od zaleđa i pripadao je, zajedno sa područjem Dalmacije, raznim moćnim državama i njihovim upravama. Ovaj priobalni dio, između ostalog i zbog prirodnih resursa, bio je vjekovima ekonomski najrazvijeniji dio teritorije koja je danas u okviru države Crne Gore. Prirodna posljedica takvog privrednog razvoja je bio i procvat u svim segmentima društvenog života, koji se manifestovao, uz ostalo, i u izgrađenoj svijesti prema dokumentarnom nasljeđu i njegovom trajnom očuvanju. Navedimo kao primjer prvu poznatu zakonsku odredbu iz 1417. godine, koja propisuje tri mjesta za bezbjednu i trajnu pohranu vrijednih arhivalija u gradu Kotoru. Ona je obuhvaćena najvećim pravnim aktom srednjovjekovnog Grada, *Statutom grada Kotora*.⁵

Pored toga, brojne i česte promjene državnih uprava i granica na ovom području crnogorske obale, dovodile su do krupnih društvenih promjena, do političke i privredne nestabilnosti. To je stvaralo ambijent nesigurnosti kod pojedinaca uzrokujući tako i njihovu pojačanu brigu o dokazima o sopstvenim posjedima, приходima, povlasticama, i dr., što se stoljećima prenosilo sa koljena na koljeno unutar porodica. Takođe, kroz razvijenu pomorsku privredu (navigacija i trgovina) ostvarivali su se kontakti sa raznim državama i gradovima po čitavom svijetu. Kultura i običaji su se tim putevima prenosili u pomenuti region Crnogorskog primorja ostavljajući snažan pečat i na graditeljstvo, zanate, umjetnost, obrazovanje, na nematerijalno kulturno nasljeđe. Nesporno je da je dinamični život u ovom kraju morao biti podsticajan za mnoge osobe da zapišu svoja životna iskustva, bilo da su ih pretočili u lične zabilješke, ili u književna ili istoriografska djela. Zahvaljujući tome do danas imamo u porodičnim i ličnim arhivima sačuvane veoma važne, jedinstvene i autentične, dokaze/podatke o mnogim značajnim istorijskim, društvenim, privrednim, kulturnim i drugim događanjima sa ovog područja crnogorske obale, počev od 16. stoljeća do danas.

Upravo zahvaljujući visokoj svijesti pojedinaca i njihovim individualnim inicijativama, koje su posebno dolazile do izražaja tokom burnih istorijskih dešavanja, odnosno prirodnih nepogoda i kataklizmi, sačuvao se ovdje značajni dio i javnih i privatnih arhivalija. Znatno dio sačuvanih spisa (javnih i privatnih)

4. Od 1992. godine ukinute su sve arhivske ustanove u Crnoj Gori i formiran je jedinstvena arhivska institucija za čitavu teritoriju države, Državni arhiv Crne Gore, sa sjedištem na Cetinju.

5. *Statuta Civitatis Cathari*, Venezia 1616.

zahvaljujući razvijenoj svijesti pojedinaca i njihovim trudom, nalaze se danas i u arhivskim zbirkama (dokumenta od početka 14. stoljeća).⁶

4 Uloga arhiva u podsticanju i stvaranja i očuvanja privatnih arhivalija

Kada postoji razvijena, aktivna arhivska institucija u nekoj sredini, uz još neke preduslove koje smo prethodno pomenuli, pokazalo se da to značajno utiče na svijest o brizi za dokumentarno nasljeđe kod svakog pojedinca, ne samo društva u cjelini. Praksa, takođe, pokazuje da što je veće angažovanje arhiva i arhivista u aktivnostima van ustanove („na terenu“), što su raznovrsniji kontakti sa stvaraocima i imaćima arhivske građe (kroz razne oblike javnih prezentacija arhivske djelatnosti, kroz predavanja, radionice, izložbe, objavljivanja arhivskih izvora, i dr.), takve aktivnosti djeluju podsticajno na pojedince da postanu i tvorci i savjesni čuvari privatne (lične) arhivske građe. Uz to, u takvom ambijentu pojedinac može da postane vrlo koristan saradnik arhiva u raznim stručnim aktivnostima na očuvanju arhivskog kulturnog nasljeđa. Jednom riječju, aktivnim i kvalitetnim stručnim radom u nekoj sredini arhiv pridobija povjerenje i čitave društvene zajednice i pojedinaca koje često i prevazilaze granice administrativne nadležnosti te arhivske ustanove.

Kroz istorijat razvoja arhivske djelatnosti, u ovom slučaju zadržaćemo se na primjeru Crne Gore, može se uočiti da je svijest pojedinaca o kulturnom nasljeđu imala značajnu ulogu u stvaranju i očuvanju i javne i privatne arhivske građe i u fomiranju arhiva.

U Crnoj Gori su se prvo osnivali muzeji i biblioteke, pa tek kasnije arhivi (i to prvo kao odjeljenja u okviru kulturnih i naučnih institucija). Osnov njihovih fondova čine upravo legati (rijede otkupi) predmeta i dokumenata pojedinaca iz njihovih ličnih ili porodičnih ostavština i kolekcija. Navešćemo dva primjera iz Boke kotorske, koji ilustruju začetke dvije važne muzejske institucije. Pomorski muzej Crne Gore Kotor izrastao je iz zbirke predmeta i dokumenata Bratovštine pomoraca - Bokeljske mornarice, tačnije njenih članova. Zbirku su činili uglavnom pokloni i to raznih predmeta, knjiga, manuskripata, koje su pojedinci, članovi Bratovštine, brižno sakupljali i čuvali godinama u svojim privatnim kolekcijama, dok nisu odlučili da te vrijednosti učine dostupnim javnosti.⁷ Slično je bilo sa Zavičajnim muzejom grada Perasta.⁸ Pojedinci iz čuvenih peraških porodica su iz svojih porodičnih ostavština formirali zbirke (muzejske predmete, bibliotečki materijal i arhivske spise), koje su, uz javnu građu Opštine Perast, bile razlog za osnivanje muzeja u Perastu, ali uz izričitu želju (uslov) donatora da se to kulturno nasljeđe nikada ne dislocira iz grada Perasta. Na primjer, velikim trudom članova peraške porodice Visković do danas je sačuvana i opštinska građa, ali i vrlo bogat i vrijedan arhiv ove porodice. Ovaj porodični arhiv sadrži važne podatke ne samo iz istorije grada Perasta, Boke kotorske i Crne Gore, već i raznovrsne informacije iz raznih država sa kojima su članovi porodice imali privredne, kulturne i druge veze ili su bili njihovi stanovnici i čak državni uglednici.

Kada se u novembru 1949. godine osnovala prva arhivska institucija u Crnoj Gori, Državni arhiv u Kotoru, to je bio veliki podsticaj za veliki broj građana i iz Kotora i iz drugih krajeva sa područja Boke kotorske i Crne Gore, da ponude spise iz svoje lične i porodične ostavštine Arhivu (obično na poklon i rjeđe kao otkup). Tako je Istorijski arhiv Kotor, uz vrijednu javnu arhivsku građu koja je vjekovima nastajala na području Boke kotorske, neprestano bogatio svoj fond primajući/preuzimajući značajnu količinu arhivalija iz privatne svojine. Od samo početka rada arhiva u Kotoru, arhivisti su prepoznali da se u ostav-

6. Upravo brigom pojedinca, kotorskog plemića Marina Vračena, i njegovim zalaganjem da se spasi i sačuva arhivska građa kancelarije mletačkog providura u Kotoru, danas imamo cjelovit arhivski fond ovog stvaraoca. Plemić Vračen je čak ponudio svoju kuću za smještaj ovih arhivalija. Mletačka vlast ga 1764. god. postavlja zvanično za arhivistu u Kotoru. Uz njega bilo je u istoriji Kotora i Boke kotorske još dosta ovakvih primjera, sve do danas. Kao individualni doprinos treba pomenuti i ulogu najstarijih naučnih istraživača koji su dali i prve sistematski sređene i naučno dokazane podatke o državnim, crkvenim i privatnim spisima koje su našli na ovom području i to počev od 1720. god. Mnogi dokumenti čiji su originali vremenom uništeni/nestali, su ostali sačuvani u prepisima i objavljenim publikacijama F. Ričeputija, P. Bice, F. Corner, Kukuljević-Sakcinski, F. Rački, i dr. (Pejović, 2009, str. 285-302).

7. Zbirka Bratovštine "Bokeljska morna rica", koja je bila utemeljena oko 1880. godine, od 1900. godine otvorena je za javnost. Godine 1938. ona je sređena i smještena na prvom spratu sadašnje zgrade Pomorskog muzeja Crne Gore Kotor (ba rokna palata plemićke porodice Grgurina). Od 1949. do 1952. godine ovaj prostor je restauriran i adaptiran za potrebe muzejske postavke, da bi od 1952. godine postojao kao državna ustanova, Pomorski muzej.

8. Tokom druge polovine XIX i početkom XX vijeka zahvaljujući donacijama građana Perasta, uglavnom nasljednika uglednih i starih porodica, formirala se muzejska zbirka, koja je uz muzejske predmete sadržala i bibliotečki i arhivski materijal. Godine 1937. zvanično je utemeljen Muzej. Pedesetih godina 20. vijeka ova ustanova je registrovana kao Zavičajni muzej grada Perasta, kasnije Muzej grada Perasta.

štinama starih bokeljskih porodica mogu naći značajna dokumenta, pa su se preduzimale razne akcije da se identifikuju privatni stvaraoci i imaooci i njihove arhivalije, da se izvrši stručna valorizacija i prikupljanje tih privatnih spisa. Tako je već 1957. godine arhivistička literatura nekadašnje Jugoslavije obogaćena stručnim tekstom o privatnim arhivima koji je nastao na osnovu prakse u Kotoru i u Crnoj Gori (Milošević, 1957, p. 16-24). Ovaj posao na identifikaciji značajne arhivske građe u ličnoj svojini fizičkih lica se, što se tiče Istorijskog arhiva Kotor, odvijao kontinuirano i u tijesnoj saradnji sa drugim srodnim kulturnim institucijama i istaknutim kulturnim poslenicima, kako onim sa teritorije Kotorske opštine, tako i sa drugim sa područja čitave Boke kotorske i šire. Potencijalni privatni imaooci arhivske građe su dobili svoje dosjee-evidencije u Istorijskom arhivu Kotor i arhivisti su aktivno radili na uspostavljanju kontakata sa njima. Radilo se na pridobijanju povjerenja da bi se arhivistima omogućio uvid u te privatne arhive, kako bi se vidjelo o kojoj vrsti spisa je riječ, njihovo stanje i uslovi čuvanja. Nastojalo se da se u svaki dosje privatnog imaooca unese popis onog što ima u ličnom posjedu. Arhivisti su pružali savjete imaoocima za bezbjedno čuvanje u prebivalištu samog imaooca, ili su pregovarali za predaju njihovih arhivalija Istorijskom arhivu Kotor, bilo da se imaooci odluče da poklone (eventualno otkup), ili da Arhiv zbrine te arhivalije kao depozit.

Veliki zemljotres 1979. godine koji je najviše pogodio Crnogorsko primorje, još više je podstakao arhiviste da spasu i sačuvaju i arhivalije u privatnoj svojini. Tada je kroz zajedničke akcije raznih aktera, i institucija i privatnih lica, preuzeta veća količina i privatne arhivske građe. Takođe, devedesetih godina kada je došlo do dezintegracije Jugoslavije, uz veoma burna ratna i politička previranja, prvenstveno zbog raseljavanja stanovništva i drastičnog mijenjanja strukture populacije i uopšte kulturnog miljea, Istorijski arhiv Kotor je preduzimao čitav niz aktivnosti da zaštiti raznošenje i uništenje privatnih arhiva. Jedna u nizu takvih akcija je i organizacija arhivske izložbe pod nazivom „Zaštita privatnih arhiva“ 1993. godine, na kojoj su izloženi svi lični i porodični arhivski fondovi i zbirke koje su u posjedu ovog arhiva. Izložena su i neka dokumenta iz privatnih arhivskih fondova i kolekcija koje se nalaze kod imalaca van Arhiva. Uz veliku medijsku praćenost ove izložbe, Istorijski arhiv Kotor je organizovao i predavanje za kulturne institucije koje se bave zaštitom kulturne baštine, ali i za sve one za koje je Arhiv imao evidenciju (dosjea) da posjeduju značajne arhivalije ili su njihovi potencijalni stvaraoci i imaooci. (Pejović, 1996, str. 85-93).

Pored ovog što smo pomenuli, Istorijski arhiv Kotor je bio organizator još čitavog niza arhivskih izložbi u Kotoru, pa i van Crne Gore, na kojima su se javnosti prikazali dijelovi bogatog privatnog arhiva kolekcionara Đorđa Radivovića, koji se nalazio kod imaooca.⁹ Svaka od ovih izložbi je bila praćena priložima, intervjuima, tekstovima u raznim medijima (tekstovima autora postavki i novinarskim tekstovima).

Rad sa privatnim imaoocima arhivske građe spada među prioritetnim poslovima u Istorijskom arhivu Kotor i neprestano se nalaze novi načini da se produbi ta saradnja i da se podstaknu imaooci da predaju svoje privatne spise ovom arhivu. U tom smislu redovno kroz tekstove u raznim glasilima, časopisima, i dr. objavljuju se informacije o novoprimitim ličnim i porodičnim arhivskim fondovima i zbirkama i/ili privatnim bibliotekama. Takođe, često se, obično povodom nekih važnih događanja, publikuju dokumenta iz privatnih arhiva koji se čuvaju u Istorijskom arhivu Kotor (u časopisima, listovima, kroz priloge u televizijskim i radio emisijama, i sl.), ili se organizuju arhivske izložbe sa ovom vrstom spisa.¹⁰

Pozitivni rezultati iz višegodišnje prakse u radu sa privatnim licima u Istorijskom arhivu Kotor (uprkos što je ova arhivska institucija donekle izgubila na ugledu koji je ranije uživala u društvenoj zajednici, prije reorganizacije i centralizacije arhivske službe u Crnoj Gori), vidljivi su kroz povjerenje koje ovom arhivu stalno pokazuju razni privatni stvaraoci/imaooci arhivske i bibliotečke građe. Gotovo svake godine neko od njih izrazi želju da baš u Istorijskom arhivu Kotor pohrani svoja lična/porodična dokumenta. Obično uz arhivalije oni poklone Arhivu i bibliotečku građu, ili sa poklonjenom privatnom bibliotekom u Arhiv stignu i njihove arhivalije.

9. Nakon višegodišnje uspješne saradnje kolekcionar Radivović je dozvolio da Istorijski arhiv Kotor fotografše dio njegove kartografske zbirke i zbirke gravira i razglednica, tako da je u arhivu oformljena *Zbirka Radivović Đorđa, kolekcionara iz Kotora* (RADIV) sa fotografiskim kopijama, koja predstavlja vrijednu dopunu arhivskim fondovima i zbirkama u ovom arhivu i sudeći po interesovanju istraživača, i veoma koristan naučni izvor.

10. Arhivske izložbe: *Zbirka geografskih karata Boke kotorske i Dalmacije (XVI-XIX vijek)*. Iz kolekcije Đorđa Radivovića, Kotor 1994; *Izgleđi gradova Crnogorskog primorja u štampanim prikazima i dokumentima od XVI do XIX vijeka*, (Kolekcija Đorđa Radivovića i fondovi i zbirke Istorijskog arhiva Kotor), Kotor 1995; *Kotor - starinska kamena dvorana*, Beograd 1997. Članci u raznim časopisima: *O jednom vrijednom poklonu privatnog imaooca Istorijskom arhivu Kotor*, Cetinje 2000; tekst u nastavcima (10) o ličnom arhivskom fondu: Pejović, Sn. i Katelan, J., *Kapetan Bartulović u "Velikom ratu"*. Iz *Istorijskog arhiva Kotor*, „Hrvatski glasnik“ Kotor 2014. i 2015, i dr.

Kao primjer koji ide prilog izrečenoj tvrdnji da dobar (aktivan) rad arhiva i arhivista u nekoj sredini umnogome doprinosi da se sačuva dokumentarno nasljeđe u privatnoj svojini, navodimo još jedno iskustvo iz Istorijskog arhiva Kotor. Naime, često se događa da imalac ne želi da pohrani svoje spise u neki drugi arhivski odsjek Državnog arhiva u Crnoj Gori, odnosno u neki arhiv van naše države, gdje bi u stvari ta arhivska građa po provenijenciji pripadala, već insistira da taj materijal bude trajno smješten u Kotorском arhivu. U tim prilikama imaoci često obrazlažu svoju odluku da to rade zbog ugleda koji ima ova arhivska institucija od njenog osnivanja, ali iskazuju i povjerenje u tim stručnjaka, arhivista koji u njoj rade i koji su kroz svoj stručni rad godinama kvalitetno prisutni u kulturi i na području kulturne baštine.¹¹

5 Valorizacija ličnih i porodičnih fondova/zbirki u arhivskoj struci i u nauci (istoriografiji)

Vrednovanje arhivske građe je pitanje koje je permanentno otvoreno i u arhivskoj praksi i u arhivskoj teoriji. Metodološka načela koja se primjenjuju u vrednovanju javne arhivske građe, odnosno arhivalija čiji je stvaralac privatno pravno lice, nije moguće apriori i bez određene modifikacije primjenjivati u valorizaciji privatne arhivske građe čiji je stvaralac neko fizičko lice. Naravno, kao i u radu sa pravnim licima, i u ovom slučaju je potrebno vršiti valorizaciju (kategorizaciju) stvaralaca/imalaca, ali uz drugačiji pristup i kriterijume. Na drugoj strani, kada je u pitanju procjena vrijednosti i značaja nekog ličnog i/ili porodičnog fonda načelo cjelovitosti fonda praktično nije primjenjivo. Razloga za to je više. Kao prvo, ova kategorija stvaraoca arhivske građe se po mnogo čemu razlikuje od stvaraoca - pravnog lica, pa su samim tim i priroda arhivalija, i način formiranja privatnog fonda/zbirke, kao i njihova struktura u potpunosti drugačiji. Naravno, to ne znači da su neki privatni fond i zbirka manje vrijedni, odnosno da ne posjeduju i arhivsku i naučnu vrijednost. Kako smo već pomenuli, što je uloga pojedinca/porodice bila značajnija u nekom društvu, i dokumenta nastala u njihovom životu i radu, iako su sačuvana izolovano, van cjeline, to jest na nivou najmanje arhivske jedinice, ona mogu da imaju neprocjenjivu i višestruku vrijednost i značaj.¹²

Ističemo još jednu specifičnost u postupku vrednovanja ove vrste privatnih arhivalija, a to je da u je u tom postupku presudan subjektivni sud arhiviste,¹³ što nije slučaj kod vrednovanja javne arhivske građe i one privatnog pravnog lica. Arhivista uvidom u ovakav tip privatnog arhiva treba da prepozna da li svaki pojedinačni dokument u privatnom fondu/zbirci potencijalno može da ima trajnu vrijednost i to tako što utvrđuje njegovu starost i da li se radio o originalu, da li je dokument jedinstven i da li predstavlja raritet u svojoj kategoriji,¹⁴ da li je autentičan (i po formi i po sadržaju), koliki je stepen njegove očuvanosti. Potom arhivista treba da procjeni njegova paleografska svojstva, ali i heraldička, sfragistička, i sl., da analizira fizičke karakteristike dokumenta, potom sadržaj dokumenta (vjerodostojnost, kvantitet i kvalitet podataka i informacija). Takođe, veoma važno je istražiti istorijske i druge okolnosti u kojima je dokument nastao i smjestiti ga u taj kontekst. Arhivista treba da prepozna da li dokument sadrži dopunski podatak i informaciju od opšteg značaja, da li ima trajnu dokaznu funkciju, tačnije da li ima istorijski, kulturni, naučni, umjetnički, društveni značaj. Još je važno imati na umu u čitavom postupku rada sa privatnim arhivima fizičkih lica da kod ove vrste arhivskih fondova, po pravilu, nema nikakvog izlučivanja.

Uz čitav niz specifičnosti u radu sa ovim privatnim stvaraocima i njihovim arhivalijama, česta pojava je da se u vlasnosti fizičkog lica nalaze i dokumenta koja su javna arhivska građa. U arhivskoj teoriji

11. Navodimo nekoliko većih i značajnijih legata privatne arhivske građe iz lične svojine predatih Istorijskom arhivu Kotor: prof. dr Ivan Božić, Beograd (osamdesetih godina prošlog vijeka poklonio je svoju radnu sobu sa bibliotekom i manjom količinom arhivalija); dr Jovan Plamenac, Cetinje-Beograd (poklonio je u devdesetim godinama svoj privatni arhiv i biblioteku); dr Dušan Živković, Beograd (poklonio je svoju biblioteku i dio arhivalija; jedan dio svoje zbirke arhivalija je poklonio ranije); Uroš (Krstov) Zenović iz Budve, i dr. Državni arhiv Crne Gore posjeduje 78 ličnih i porodičnih arhivskih fondova (Pejović Sr: Radunović S., 2016, p. 167), od kojih se 53 čuvaju u Istorijskom arhivu Kotor, dakle 67%, uz arhivske zbirke čiji su tvorci fizička lica.

12. O tome nam mogu biti pokazatelj npr. visoke cijene koje se za pojedinačna dokumenta i predmete postižu na raznim aukcijama (klasičnim ili onim *on line*), na ravno uz napomenu ovdje nije riječ samo o stručnoj procjeni (vrednovanju) njihove arhivske ili naučne vrijednosti.

13. Treba da se podrazumjeva da je njegov/njen sud čvrsto utemeljen i u njegovom/njenom opštem obrazovanju, stručnosti, kao i radnom iskustvu i praksi.

14. Obično, uz još neke karakteristike i u formi i sadržaju, taj kvalitet stiže i zbog praznina u javnoj arhivskoj građi, odnosno arhivskoj građi pravnih lica.

postoje mišljenja da treba ta dokumenta izdvojiti i pripojiti ih postojećim fondovima stvaraoca - pravnog lica, ili ih izdvojeno arhivistički obraditi. Međutim, praksa je pokazala da već u postupku primopredaje, kada vlasnik arhivalija po pravilu određuje i uslove čuvanja i korištenja građe koju predaje arhivu, on/ona ne očekuje da će se na bilo koji način narušavati cjelovitost njegovog poklona ili otkupa. Obično imamo situaciju da kod stvaraoca/imaoca i ne postoji svijest da je u posjedu javne arhivske građe i koje su njegove zakonske obaveze u tom slučaju. Tu nastaje opasnost da ako arhivista ukaže imaocu na zakonsku regulativu, može se poljuljati zadobijeno povjerenje i odložiti/prekinuti predaja dokumenata arhivu. Prema tome, smatramo da je prvenstveno dužnost arhiviste da taj uslov (želju, očekivanje) slijedi i nije neophodno da ulazi u rizik da se vlasnik arhivalija predomisli.

Ipak, u arhivskoj praksi postoje mehanizmi da se ovakve situacije riješe, a to je sljedeća razina arhivskog posla - izrada informativnih sredstava. Upravo kroz stručnu arhivsku obradu privatnih arhivalija arhivista može i treba da izbjegne ovu pravnu zavrzlamu i to praveći kroz istorijsku bilješku i druga naučno-informativna sredstva vezu između ovih fondova i zbirki sa onima koje arhiv posjeduje, a čiji su stvaraoci javna i privatna pravna lica.

Kroz arhivske poslove vrednovanja i obrade privatnih arhiva arhivista gradi svoju važnu ulogu posrednika između arhivskih izvora i nauke, to jest naučnih istraživača. Smatramo da je veoma važno da arhivista u postupku obrade obuhvati razne važne istorijske podatke o privatnom stvaraocu/imaocu, da ga pozicionira u širi kontekst društvenih zbivanja zajedno sa arhivalijama, kao i da naglasi sve karakteristike svakog pojedinačnog dokumenta do kojih je došao tokom postupka valorizacije privatnih spisa. Tako arhivista na argumentovan način ukazuje naučnim istraživačima, prvenstveno istoriografima, da tu privatnu arhivsku građu treba da koriste kao mjerodavan i pouzdan naučni izvor. Podrazumjeva se da arhivista, osim uloge posrednika između arhivske građe i nauke, treba da bude i vizionar, tačnije da neprestano predviđa budući, potencijani značaj arhivskog dokumenta u naučnom istraživanju. Kroz ove faze stručnih arhivskih poslova arhivista daje važan doprinos naučnoj valorizaciji privatnih arhiva i njihovom boljem pozicioniranju u naučnom (posebno istoriografskom) korišćenju.

Moramo podsjetiti da su se u istoriografiji određene vrste privatnih spisa oduvijek koristile kao važan, čak jedini naučni izvori. Štoviše, određene vrste spisa privatne provenijencije tokom razvoja istoriografije, bi gubile nezavidnu poziciju da budu tretirani samo kao dopunski izvori ili da ih posmatraju kao nepouzdana i nedostatan izvor za kojim se poteže iz nužde, tačnije isključivo u nedostatku drugih „vjero-dostojnijih“ i „pouzdanijih“ arhivskih dokumenata.

Koje su to situacije u kojima nauka (istoriografija) poseže za nekim vrstama privatnih spisa? Na primjer, kada postoje samo fragmentarno sačuvani arhivski izvori o određenim istorijskim zbivanjima, odnosno u situacijama kada je došlo do potpunog uništenja i nestanka dokumenata, kao npr. tokom ratnih događanja i sličnih burnih i prelomnih istorijskih trenutaka, dokumenta iz privatnih arhiva dobijaju na važnosti i postaju važni i mjerodavni naučni izvori. Na prvom mjestu riječ je o memoarima, autobiografijama, dnevnicima, prepisci, foto i audio-vizuelnoj dokumentaciji... Čest je slučaj da se u nekim okolnostima u nauci posegne čak i za usmenim predanjima, potom hagiografijama, ljetopisima, analima, u stvari za raznim oblicima arhivskih/istorijskih izvora koji se svrstavaju u oblast istorijske beletristike ili književnosti. Takođe, u tim posebnim okolnostima primjetno je povećano korišćenje novina, letaka, proglašenja, pamfleta i drugih oblika publicističkih radova, kao relevantnih naučnih izvora. Treba naglasiti da se ova vrsta dokumentacije sačuvala upravo zahvaljujući djelatnosti nekog pojedinca, pa se najčešće i može naći kao sastavni dio privatnog arhivskog fonda/zbirke.

Povećano interesovanje naučnih istraživača za određenom vrstom arhivske građe treba da utiče i na arhivistu da revidira postupak vrednovanja. Arhivista je dužan da budno prati sve promjene na polju i istoriografije i drugih naučnih disciplina, da bi shodno aktuelnim interesovanjima i naučnim prioritetima prilagođava stručne kriterijume u vrednovanju arhivske građe. Tako, na primjer, ako naučna javnost pokazuje povećan interes za privatne spise iz određenog istorijskog perioda, društvenog događaja, i sl., za arhivistu to treba da bude signal da intezivira rad na prikupljanju privatne arhivske građe i da u planiranju stručne obrade i publikovanja/prezentacije arhivskih dokumenata dâ prioritet toj vrsti arhivske građe.

U praksi se često dešava da arhivisti, u cilju dopune arhivskih fondova i zbirki upravo zbog istoriografskog vrednovanja određenog događaja, ličnosti, pojave, i sl., i sami pribjegavaju prikupljanju sjećanja od određenih pojedinaca i zapisuju ih, tačnije pomažu nastanak određenih oblika spisa, poput memoarske građe. Takve primjere imamo kada je riječ o događajima prije, tokom i poslije nekog rata, ili nekog drugog prelomnog istorijskog događaja, prirodne katastrofe, i sl. (*Pejović, 2009, str. 296*).

Pojava i sve šira upotreba novih tehnologija u arhivskoj struci i u nauci, sa svoje strane je doprinjela novom pristupu u vrednovanju arhivskih izvora.¹⁵ U novim elektronskim oblicima arhivske građe sve više se gubi granica između javnih i privatnih izvora, u prvi plan je prisutna subjektivnost u svakom zapisu, kao i informacija o stanju svijesti i pojedinca i društvenih grupa, zatim smanjuje se vremenska distanca, ranije obavezno načelo u istoriografiji, i još mnogo toga sličnog. Utoliko je razumljivije što su u savremenim uslovima dokumenata nekog privatnog stvaraoca sve više na cijeni u nauci, bilo da je riječ o društvenim i humanističkim naukama, odnosno istoriografiji. (*Grgić Stipica, 2016, str. 211*).

6 Tematska arhivska izložba sa dokumentima iz privatnih arhiva - primjer za arhivsko i istoriografsko vrednovanje privatnih spisa

Privatni arhivi su iz više razloga najčešće nedovoljno poznati javnosti i čak su katkad i potpuno nedostupni. Ali, zahvaljujući stručnom radu arhivista (identifikacija privatnih arhiva, potom obrada, vrednovanje i prezentacija), privatna arhivska dokumenta mogu da postanu „vidljiva“ i da budu i prepoznata (vrednovana) i dostupna kao relevantan naučni izvor. Praksa je pokazala da arhivsko vrednovanje privatnih arhiva u cilju da se nauci otkrije novi naučni izvor, odnosno da se približi onaj koji je još nedovoljno poznat, najbolji učinak daje kroz objavljivanje dokumenata iz privatnih arhiva i kroz arhivske izložbe sa tom vrstom spisa (danas to može da bude urađeno i u analognom i u elektronskom formatu). Oba načina na vrlo efikasan način doprinose da se široka javnost informiše o slabo poznatim istorijskim činjenicama i podacima o događajima koji su skriveni u privatnim spisima. Istovremeno se populariše značaj te vrste ličnih arhiva. Na drugoj strani, istoriografima se daju inputi za drugačiji pristup u vrednovanju i korišćenju privatnih spisa, tačnije otvaraju im se novi horizonti za buduća naučna istraživanja.

Između ova dva stručna arhivska posla, odlučili smo se da na primjeru jedne tematske arhivske izložbe za koju su korištena isključivo dokumenta iz privatnih arhivskih fondova i zbirke, govorimo o arhivskoj i istoriografskoj valorizaciji privatnih arhiva. Izložbu čine dokumenta različitih privatnih stvaraoca i imalaca i ona se odnose na jedan važan istorijski događaj koji je sticajem raznih istorijskih i političkih okolnosti dobio širok međunarodni značaj. Riječ je o pobuni mornara u Austro-ugarskoj ratnoj mornarici koja je izbila u februaru mjesecu 1918. godine na brodovima lociranim u Boki kotorskoj.¹⁶ Ovaj događaj tokom proteklih stotinu godina, pa sve do danas uživa veliki značaj u istoriografiji, ali i u drugim naučnim i stručnim oblastima, čak i u umjetnosti i književnosti. Istoriografsko vrednovanje ovog događaja je sa svoje strane doprinjelo da se u Istorijskom arhivu Kotor godinama unazad posebna pažnja posvećuje prikupljanju arhivske građe o pobuni mornara u Boki, i najvećim dijelom ona se pribavlja od privatnih lica. Tako su u Arhivu nastale i posebne zbirke koje se neprestano dopunjuju dokumentima privatnih stvaraoca i imalaca vezano za ovaj istorijski događaj.

Svaka godišnjica Pobune mornara u Boki kotorskoj se obilježavala počev od 1919. godine prigodnim manifestacijama i to u staroj Kraljevini Jugoslaviji, kasnije u Socijalističkoj Jugoslaviji i nakon njenog raspada u svi državama nastalim od republika bivše Jugoslavije.

Kako se u protekle četiri godine¹⁷ na razne načine obilježavala jubilara stota godina Prvog svjetskog rata, Crna Gora se, uz ostale zemlje, kontinuirano uključivala putem raznih kulturnih, naučnih i društvenih događaja. Glavni cilj svih događanja je bio da se istorijska spoznaja o Velikom ratu dopuni zaboravljenim/zanemarenim podacima i obogati novootkrivenim činjenicama. Pobuna mornara u Boki kotorskoj je jedan od važnijih istorijskih događaja iz tog razdoblja koji se odigrao na teritoriji današnje Crne Gore, tačnije u Boki kotorskoj (tada Austro-ugarska monarhija). Po opštem shvatanju i tumačenju

15. Elektronskim dokumentima prethodili su audio i video zapisi, što je podstaklo višedecenijsko stvaranje i memoarskih zapisa u tim formatima. Istorijski arhiv Kotor posjeduje lični arhivski fond novinara Tomislava Grgurevića (GRG) koji je bio i hroničar Radničkog pokreta i Komunističke partije bivše Jugoslavije, kao i Narodnooslobodilačke borbe na području Crne Gore, odn. Boke kotorske. Snimio je veliki broj usmenih sjećanja učesnika i savremenika raznih događaja prije, za vrijeme i poslije Drugog svjetskog rata, potom iz poratnog doba. Uz to, snimio je razna izlaganja sa naučnih skupova o pomenutim događajima, potom je napravio tonske zapise 1979. godine o razornom zemljotresu u Crnoj Gori. Ukupno je snimljeno 647 minuta raznih sjećanja. Treba pomenuti i lični fond novinara Dušana Davidovića, koji sadrži i 104 VHS kasete iz lične djelatnosti stvaraoca tokom rada kao novinara u Radio-televiziji Crne Gore, 1974 - 2006. Tu su zapisane autorske televizijske emisije i prilozi, razgovori sa raznim državniciima, političarima, kulturnim poslenicima, i sl.

16. Druga ratna luka Austro-ugarske monarhije, pored one na sjeveru Jadranskog mora, u Puli, na lažila se u Kotoru, odnosno Bokokotorskom za livu. Tretirana je kao pomoćna luka.

17. Tačnije od 28. juna 2014, pa sve do 11. novembra 2018. godine.

ma bio je to događaj koji je u stvari nagovjestio kraj jedne moćne imperije i kraj Velikog rata. On je imao veliki odjek u mnogim evropskim zemljama, što je bilo razumljivo s obzirom na činjenicu da su u Austro-ugarskoj mornarici bili vojnici iz raznih država, odnosno da je Mornarica bila veoma heterogenog nacionalnog sastava. Kroz minulo vrijeme od stotinu godina pobuna mornara u Boki kotorskoj je doživjela razne i naučne i laičke interpretacije kako u pogledu uzroka i povoda izbijanja pobune, tako i u pogledu njenog značaja i uticaja na razna buduća društvena i politička događanja. Posebno se ovaj istorijski i politički događaj povezivao sa nastankom novih ideologija, komunizma i socijalizma, u ovom dijelu Evrope, kao i za pitanje uticaja na nacionalnu emancipaciju Slovena i na ostvarenje njihove državotvorne ideje o ujedinjenju. Zato je događaj imao posebno mjesto u historiografiji Socijalističke Federativne Jugoslavije. Tokom postojanja federacije Jugoslavije na pobunu mornara se gledalo isključivo kao na klasni revolucionarni pokret koji se odigrao pod uticajem Oktobarske revolucije u Rusiji.¹⁸ U novim društvenim okolnostima, u svim državama, uključujući tu države nekadašnje Jugoslavije i Crnu Goru, kao i u drugim evropskim zemljama, postaje jasno da treba izvršiti reviziju istoriografskih djela o ovom događaju, odnosno prethodnih tumačenja obojenih politikom jednog razdoblja koje se drastično promjenilo padom Berlinskog zida. Tako su se već zadnjih tridesetak godina u historiografiji mogla čuti drugačija tumačenja događaja, koja su se javno saopštavala tokom raznih manifestacija povodom obilježavanja jubileja pobune mornara.

U sadašnjem političkom trenutku, tačnije u procesu pridruživanja Evropi, Crna Gora je preko obilježavanja jubileja Pobune mornara u Boki vidjela priliku da naglasi sopstveni značaj u evropskoj istoriji. Organizator proslave (Vlada Crne Gore i Ministarstvo za evropske integracije) je događaju pripisao i neke nove odlike, u skladu sa aktuelnom međunarodnom politikom i pozicijom Crne Gore u Evropi. Uz mnoge nove kvalifikative, čulo se da Pobuna mornara predstavlja simbol borbe za mir, za dostojanstvo svakog pojedinca, za socijalnu pravdu, kao i to da je ovaj događaj bio nagovještaj ideje o ujedinjenju evropskih naroda oko istih vrijednosti i ciljeva. Uz sve to što je rečeno o ovom događaju u skladu sa aktuelnim društvenim i političkim okolnostima, nesporno je da je Pobuna mornara sadržala u embrionalnom obliku i neke napredne, slobodarske ideje koje su nedugo nakon ovog događaja postepeno prerasle u otpor fašizmu i njegovoj ideologiji.

U raznovrstan program povodom obilježavanja 100-godišnjice Pobune, koje se odvijao u nekoliko gradova Crne Gore,¹⁹ uvrštena je i organizacija izložbe pod nazivom „Pobuna mornara u Boki kotorskoj 1918-2018“, održana u Istorijskom arhivu Kotor. Izložbu su u februaru mjesecu ove godine zajednički postavili Državni arhiv - Istorijski arhiv Kotor i Pomorski muzej Crne Gore Kotor.²⁰ Osnovu izložbe su činila arhivska dokumenta iz Istorijskog arhiva Kotor, uz manji broj muzejskih predmeta iz Pomorskog muzeja i foto-dokumentaciju iz *Zbirke pomorskog nasljeđa - Tivat*.

Kako ni Kotorski arhiv, niti Pomorski muzej Kotor nemaju sačuvanu dokumentaciju/predmete vojnih jedinica, ustanova i organizacija iz perioda Prvog svjetskog rata,²¹ a izuzetno malo podataka je moguće naći u sačuvanoj javnoj arhivskoj građi iz tog perioda, izložbu u cjelosti čine dokumenta iz privatnih fondova i zbirki. Upravo zbog ovakve koncepcije izložbe ponukani smo da pokažemo kako jedna tematska arhivska izložba sa dokumentima iz privatnih fondova i zbirki može kvalitetno, sveobuhvatno i vjero-

18. U skladu sa ovakvim viđenjem pobune mornara u Boki, koje je od prvih godina nastanka tzv. Radničkog pokreta u međuratnoj Jugoslaviji, uvećavao se njegov značaj i uticaj u Socijalističkoj Federativnoj Jugoslaviji, pa je 1967. god. donesena odluka da se događaj ne može smatrati pobunom, već da je to bio ustanak mornara. Međutim, kako u vojnoj terminologiji ustanak označava oružani pobunu protiv državne vlasti koja se odigrala na široj teritoriji i sa velikim brojem aktera, savremena tumačenja događaja su da se ipak radilo o pobuni.

19. Po odluci Vlade Crne Gore proslavom jubileja je predviđena organizaciju niza događaja, kao što su polaganja vijenaca na grob strijeljanim mornarima u Kotoru, održavanje svečane akademije, raznih skupova i predavanja u školama, arhivske i muzejske izložbe, štampanje prigodne poštanske markice, ali i razne druge umjetničke događaja, poput nastupa Bokeljske mornarice, organizacije umjetničke izložbe i pozorišne predstave. Kraj svih događanja je planiran u novembru 2018. god.

20. Autori postavke su kustos Pomorskog muzeja Crne Gore Kotor mr Mileva Pejaković-Vujošević i arhivistkinja i načelnica Državnog arhiva - Istorijskog arhiva Kotor, Snežana Pejović, sa sa radnicima arhivistima Jelenom Mršuljom i Joškom Katelanom, i kustosima Ilijom Mlina revićem i Držanenom Jovanovićem.

21. Izuzetak je arhivski fond: *Sud Zapovjedništva ratne luke Kotor, 1898-1918*, (SUZAR). Ovaj sud je djelovao kao posebno odjeljenje Okružnog suda u Kotoru. Veći dio ovog fonda je preuzet iz Istorijskog arhiva u Sarajevu, 5. novembra 1975. god. Ima 198 fascikli i nije arhivistički obrađen. Zbog toga ova izložba može biti podsticajna da se kroz zajedničke projekte sa drugim evropskim državama, posebno Austrijom, Italijom, Mađarskom, Češkom, Hrvatskom, Slovenijom, Srbijom, Poljskom, Ukrajinom, i dr., istraže, obrade i prezentuju javnosti podaci o ovom istorijskom događaju. Posebno bi bilo važno da se otkriju podaci koji su još uvijek nepoznati javnosti.

dostojno da rekonstruiše istorijski važna događanja, pa i kada je u pitanju događaj poput ovog koji je ostavio duboki trag u evropskoj historiografiji tokom proteklih stotinu godina.²²

Za izložbu smo najviše koristili spise iz arhivske zbirke formirane od ličnih dokumenata raznih stvaralaca/imalaca. Zbirka nosi naziv *Dokumenta o Pobuni mornara u Boki kotorskoj 1918. godine*, (POMO, 1917-1973), (*Istorijski arhiv Kotor*, 1999, str. 348). Uz ova dokumenta, na izložbi je prikazan i određeni broj dokumenata iz *Ličnog arhivskog fonda Hinko Bartulović*, (POHIN), kapetana u Austro-ugarskoj ratnoj mornarici, (*Istorijski arhiv Kotor*, 1999, str. 334-335) i iz *Arhivske zbirke fotografija* (FOT), (*Istorijski arhiv Kotor*, 1999, str. 339-340).

Arhivsku zbirku POMO čine najvećim dijelom spisi iz privatnog arhiva advokata dr Aleksandra Mitrovića iz Herceg-Novog, koji je bio dobrovoljni branitelj, kao civilno lice, u sudskom procesu koji je vodila Austro-ugarska monarhija protiv pobunjenih mornara pred Prijekim vojnim sudom u Kotoru. Takođe, Mitrović je bio organizator odbrane i prvi branilac u Drugom sudskom procesu koji se vodio pred Redovnim vojnim sudom u Kotoru protiv ostalih optuženih mornara.

Uz spise iz lične ostavštine advokata Mitrovića, koje su njegovi nasljednici iz Zagreba prodali 1958. godine Pomorskom muzeju Crne Gore u Kotoru²³ (naknadno, 1987. god. arhivska građa iz Muzeja je predata Istorijskom arhivu Kotor), arhivska zbirka POMO obuhvata i arhivsku građu drugih privatnih imalaca i stvaralaca. Tako je kapetana Josip Apolonio iz Kotora 1978. god. u svojstvu privatnog imoca poklonio Katorskom arhivu veoma značajan dokument - *Imenski registar zatvorenika*, koji ne nosi nikakve službene oznake (štambilj, pečat, potpis), pa se pretpostavlja da je to evidencija (kontrola zatvorenika) koju je lično vodio neki od službenika u Katorskom zatvoru i koji je bio lična svojina neimenovanog zatvorskog službenika.²⁴ Prilikom primopredaje Arhivu zabilježena je izjava imaoca Apolonija prema kojoj je stvaralac *Registra* jedan austrijski oficir koji je službovao u Katorskom zatvoru. On je živio u privatnom stanu Špira Đurđevića na Prčanju (mjesto u Katorskoj opštini) i ovu dragocjenu svesku je ostavio u svojoj sobi nakon što je napustio Boku kotorsku. Zahvaljujući savjesnom imaocu Apoloniju, ovaj značajni dokument je našao svoje mjesto u arhivu.

Drugi, takođe savjesni imalac po imenu Savo Đurović je došao u posjed spisa iz istražnog postupka koji se vodio protiv telegrafiste Mija Hercegovca, optuženog u događajima o kojima je riječ. Hercegovac je koristio vojnu telegrafsku liniju da pošalje svim usputnim stanicama od Zelenike (Boka kotorska) do Sarajeva obavjest o pobuni mornara u Boki. Imalac Đurović je ove službene spise Državnog odvjetništva u Kotoru iz ostavštine telegrafiste Hercegovca poklonio 1952. god. prvo Pomorskom muzeju, koji kasnije sa ostalom arhivskom građom predaje Istorijskom arhivu Kotor. Iako se radi o javnoj arhivskoj građi, radi cjeline zbirke POMO, dokumenta su odložena u okviru posebne kategorije u istoj zbirci.

Zbog šireg istorijskog i uopšte društveno-političkog značaja koji je pobuna mornara u Boki uživala već od 1919. godine i zadržala ga tokom svih stotinu godina, oglašavali su se razni pojedinci, uglavnom učesnici i/ili savremenici Pobune mornara, često i članovi njihovih porodica, prijatelji. Mnogi od njih su ispričali ili su poslali zapisana svoja sjećanja o ovom događaju, bilo kustosima Pomorskog muzeja Kotor, ili arhivistima, novinarima, istoričarima koji su se bavili ovom temom. Tako je nastala posebna cjelina (POMO V) u okviru arhivske zbirke sa sjećanjima pojedinaca i ona predstavlja važnu memoarsku arhiv-

22. Pobuna je izbila u podne 1. februara 1918. godine na brodovima „Sankt Georg“ i „Gea“. Oko 6.000 mornara iz raznih današnjih evropskih država je preuzelo komandu na 40 ratnih austrougarskih brodova lociranih u zalivu Boke kotorske, kao druge vojne luke Austro-ugarske ratne mornarice. Oficirski kada je bio zarobljen na samim brodovima. Pobuna je ugušena već 3. februara 1918. god. kada su austrijske vlasti uhapsile oko 1.200 pobunjenih mornara i pripadnike nižeg oficirskog kadra. Prema nekim podacima od mornara optuženih pred Vojnim sudom 48% su nacionalno bili tzv. Južni Slovenci, 20% Italijani, 13% Česi i Slovaci, 10% Nijemci, te oko 8% su bili Mađari, dok su ostalo bili Poljaci, Rumunji i Ukrajinci. Iako je bilo 1.200 mornara, pred Prijeki Vojni sud izvedeno je samo njih 98 (pripadnici jedanaest različitih nacionalnosti). Četvorica mornara je osuđena na smrt streljanjem. U zatvoru je umrlo desetak mornara, u toku pobune poginulo ih je dvoje, ostali su osuđeni na dugogodišnje robije.

23. Pero Zlatar, novinar i publicista, koji je radio u listu „Vjesnik u srijedu“ od 6. studenog 1957. god. piše da je ova dragocjena dokumenta pronašao reporter pomenutog lista, u kovčegu na tavanu jedne kuće u Zagrebu, a potom su predati nasljednicima advokata Mitrovića. (*Istorijski arhiv Kotor*, 1999, str. 348).

24. Originalan naslov u rukopisu je: *Nominalliste der Untersuchungshäftlinge*. Registar je tvrdo povezana sveska, sa ukupno 91 listom. Popis imena je po abecednom redu. Podaci o svakom zatvoreniku dati su u osam rubrika. Prva rubrika je datum, vjerovatno ulaska u istražni zatvor; druga, položaj zatvorenika, zatim sljedeća ime zatvorenika, godina regrutacije, četa, brod na kom je mornar bio ukrcaj, mjesto gdje se brod nalazio i na pomena, datum ispisan olovkom vjerovatno o puštanju iz istražnog zatvora.

sku građu za istoriografska proučavanja ovog događaja. Posebno treba istaći zapisano sjećanje sveštenika don Nika Lukovića na dirljive trenutke tokom ispovjedi četvorice osuđenih mornara prije izvršenja smrtno kazne. Sjećanje je zabilježio i objavio kulturni radnik Niko Martinović sa Cetinja i tako sačuvano sjećanje na patos i zadnje riječi osuđenih mornara, koji su kroz buduće vrijeme dobili status junaka, je podatak koji je korišten gotovo u svakom istoriografskom, publicističkom, umjetničkom, književnom djelu.

Dosta podataka o događaju se sačuvalo kroz članke i feljtone, tačnije kroz razne publicističke tekstove i istoriografske radove u novinama i časopisima, koji su obično prigodom obilježavanja godišnjica Pobune mornara objavljivani u glasilima raznih država. I ova vrsta dokumenata je pohranjena u zbirci POMO u okviru posebne kategorije. Važno je naglasiti da se i ova vrsta dokumenata takođe prikupljala i sačuvala zahvaljujući aktivnostima privatnih lica, ali dijelom su doprinos dali i kustosi iz Muzeja i arhivisti iz Kotorskog arhiva. Na isti način su se u okviru ove zbirke našle fotografije, plakati, programi sa raznih manifestacija koje su se tokom prethodnog stoljeća organizovale u znak sjećanja na pobunu mornara u Austrougarskoj ratnoj floti.

Uz dokumenta iz arhivske zbirke, na izložbi je prikazan dio rukopisnog dnevnika kapetana u Austro-ugarskoj ratnoj mornarici, Hinka Bartulovića, koji je kao privatni spis gotovo nepoznat javnosti i istoričarima.²⁵ Inače, najobimniji dio ovog arhivskog fonda čine autorski radovi kapetana Hinka Bartulovića: „Sjećanja i uspomene“ (IV dio: *U Ratnoj mornarici*) i nezavršen takođe memoraski tekst: „Austro-Ugarska, naš vjekovni tlačitelj“. „Sjećanja i uspomene“ odnose se na period 1913-1918. god. i obuhvataju detalje iz života i rada kapetana Bartulovića.²⁶ Bartulović je živim stilom, veoma iscrpno, uvjerljivo i detaljno, iznio svoja sjećanja na sva događanja u Austro-ugarskoj ratnoj mornarici, obuhvativši opise organizacije i funkcionisanja Mornarice, detaljne opise njene ratne flote, sva isplavljanja brodova i njihove rute, ratne okršaje na moru, pobunu mornara 1918. godine. Na kraju on opisuje i svoj boravak u Odesi i Pančevu do konačnog oslobođenja ovih prostora od vlasti Monarhije, kao i stvaranja nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, i svoje kratko angažovanje u mornarici nove države. Svoja sjećanja kapetan Bartulović bilježi od prvog svog mornaričkog angažovanja kada je započeo obuku u Ratnoj mornarici na đaćkom brodu „Adria“, u Puli. On je još tada počeo da vodi dnevnik, kako sam kaže: „... o svemu i svačemu što sam čuo i vidio, što sam radio, o organizaciji službe na brodu, uzbunama, disciplini, brodovima i ljudima. Dnevnik sam pisao ćirilicom i sakrivao ga među školskim zadaćnicama što sam ih ponio sa „Adrije“. (Pejović Sn. i Katelan J., 2014a)

Veoma slikovito autor je opisao događanja uoči i za vrijeme Prvog svjetskog rata, gdje su posebno zanimljiva svjedočenja o danima Pobune mornara u Boki kotorskoj 1918. god. Premda nije neposredno učestvovao u Pobuni, Bartulović se u vrijeme ovih događaja nalazio na torpiljeru lociranom u jednom dijelu Bokokotorskog zaliva, odakle je slao obavještenja o situaciji u ovom dijelu Boke svom prijatelju Antunu Sesanu, jednom od organizatora pobune. Bartulović je zbog pomenute veze dvadeset dana proveo u kotorskom zatvoru, kao politički sumnjiv austrijskim vlastima, što takođe podrobno opisuje u svojim „Sjećanjima...“.

Na primjeru ovog ličnog dnevnika (sjećanja) jednog od aktera u pobuni mornara 1918. god. moguće je sagledati mnoge važne stvari koje su se odigravale na mikroplanu prije, u toku i nakon pobune mornara u Boki kotorskoj. Takođe, u spisima iz privatnog arhiva advokata dr Mitrovića postoje brojni podaci i činjenice koje bacaju potpuno drugo svjetlo na pozadinu zbivanja pred kraj Prvog svjetskog rata u jednom dijelu Austro-ugarske monarhije u odnosu na podatke iz javne arhivske građe. U zvaničnim obraćanjima advokata Mitrovića predstavnicima najviših državnih i vojnih vlasti Monarhije (caru Karlu I, Vrhovnoj komandi Austro-ugarske vojske, Ministarstvu rata u Beču, raznim austrougarskim zvaničnicima), kao i Zemaljskom odboru u Zadru, Jugoslovenskom klubu u Beču i još brojnim istaknutim borcima za oslobađanje južnoslovenskih naroda i za njihovo ujedinjenje, značajne su njegove primjedbe koje iznose na nepravilnosti u radu i Prijekog vojnog suda i Redovnog vojnog suda. Na dokumentima su zabilježene, obično olovkom, brojne lične refleksije advokata Mitrovića, koje ukazuju kroz stručnu analizu i osvrt jednog advokata na manjkavosti u pravnom poretku moćne imperije, u njenim civilnim i vojnim organima i službama, što predstavlja dobar izvor za proučavanja istorije prava, vojne istorije, i sl. Posebno su dragocjeni njegovi zapisi o razgovorima koje je kao advokat vodio sa osuđenicima.

25. Prema evidencijama Pomorskog muzeja Crne Gore Kotor „Ostavština kapetana Hinka Bartulovića“ je bila predata ovoj instituciji 23. oktobra 1974. godine, da bi 1987. godine sa ostalom arhivskom građom Pomorskog muzeja bila predata Istarskom arhivu Kotor.

26. Kako je naznačeno na omotu, djelo je pisano tokom 1968. i 1969. godine u Dubrovniku. Tekst je kucan na pisačkoj mašini i ima originalnu numeraciju od 1 do 275 strane (nedostaje petnaest stranica između br. 230-245).

Razne informacije i podaci sadržani u dokumentima iz ovih privatnih arhiva daju mogućnost za novo čitanje istorije o pobuni mornara i uzrocima raspada Austro-ugarske monarhije, odnosno o jednoj etapi svjetske istorije sa početka 20. stoljeća. Treba napomenuti da uz arhivska dokumenta, vrijedni muzejski eksponati iz bogate kolekcije Pomorskog muzeja Crne Gore Kotor iz vremena Prvog svjetskog rata i pobune mornara u Boki, upotpunili su arhivske spise dajući izložbi vizuelizaciju, odnosno čineći opipljivom istorijsku priču o jednom značajnom događaju. Većina izloženih muzejskih predmeta su pribavljena poklonom pojedinaca Muzeju. (*Pobuna mornara, Kotor 2018, str. 9-11*).

7 Evaluacija učinka arhivske i muzejske izložbe neposredno nakon njenog održavanja u kontekstu arhivske i istoriografske valorizacije privatnih arhiva

Odmah nakon otvaranja izložbe Istorijskom arhivu Kotor su se javili i naučnici i razni pojedinci i iz Crne Gore i iz još nekih evropskih zemalja (npr. Češke, Hrvatske), koji su se interesovali za dodatne podatke o pobuni mornara u Boki kotorskoj 1918. godine. Neki od njih su nam saopštili i nove podatke do kojih su došli u svojim bavljenjima ovim događajem. Jedan od njih, počasni konzul Republike Mađarske u Crnoj Gori, Čaba Mađar, je poslao na poklon Istorijskom arhivu Kotor dokument koji svjedoči da je njegov otac Adrojan Mađar bio, kao podoficir i poznavalac više stranih jezika, prevodilac-tumač pri Vojnom sudu u Kotoru tokom suđenja pobunjenicima. Za nove činjenice koje bi trebalo obuhvatiti u tumačenjima pobune mornara, Čaba Mađar ukazuje na novi izvor - autobiografiju svog oca u kojoj je on zabilježio izjave mornara tokom pretresa. Darodavac smatra da se u ovoj autobiografiji može najbolje sagledati prava priroda događaja, jer je takav prikaz „očišćen“ od bilo kakvih političkih, državničkih, istorijskih i drugih uticaja. Čaba Mađar u prilogu vjerodostojnosti ovih zabilježenih izjava mornara u autobiografiji njegovog oca, iznosi tvrdnju da se iz službenih zapisnika sa suđenja ne može steći prava slika o događajima, pošto su sudske i vojno-operativne vlasti redigovale zapisnike sa izjavama svjedoka u procesima.

Upravo ova tvrdnja treba da podsjeti i arhiviste i istoriografe koliko su privatni arhivi važni, između ostalog i da bi se provjerile-revidirale činjenice sadržane u javnoj arhivskoj građi.

Literature and Sources

1. Arhivska zbirka Dokumenta o Pobuni mornara u Boki kotorskoj 1918. godine, (POMO, 1917-1973), Državni arhiv Crne Gore - Istorijski arhiv Kotor, (DACG IAK POMO).
2. Arhivska zbirka fotografija (FOT), Državni arhiv Crne Gore - Istorijski arhiv Kotor, (DACG IAK FOT).
3. Fisher, Rob, In Search of a Theory of Private Archives: The Foundational Writings of Jenkinson and Schellenberg Revisited. *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists*, 67 (Spring 2009), pp. 1-24, <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/13205> (accessed on 23.07.2018.)
4. Grgić Stipica, Autobiografije i memoari u hrvatskoj povijesnoj znanosti, *Historijski zbornik*, god. LXIX (2016), br. 1, pp. 189-212.
5. *Istorijski arhiv Kotor : 50 godina rada* / Redakcija: Jelena Antović, Alesandra Milić i Snežana Pejović, Kotor 1999, pp. 412.
6. Lični arhivski fonda Hinko Bartulović, (POHIN), Državni arhiv Crne Gore - Istorijski arhiv Kotor (DACG IAK POHIN)
7. Milošević, Miloš, Za efikasniji nadzor nad privatnim arhivima, *Arhivist*, VII/1957, vol. 3-4, pp. 16-24.
8. Pejović, Snežana, Neka iskustva Istorijskog arhiva Kotor u zaštiti i obradi privatnih arhiva, *Arhivska praksa*, Tuzla 10/2007, pp. 122-134.
9. Pejović Snežana, O jednom vrijednom poklonu privatnog imaoa Istorijskom arhivu Kotor, *Arhivski zapisi*, VII, 1-2/2000, Cetinje 2001, pp. 53-57.
10. Pejović, Snežana i Strahinja, Jelena, Arhivska građa u muzeju. Sređivanje i obrada arhivske građe iz doba Mletačke uprave u Muzeju grada Perasta. *Tehnični in usebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. Zbornik mednarodne konference*, Radenci 2013, pp. 559-576, http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/Radenci/Radenci2013/Celota_2013.pdf (accessed on 29.06.2018.)

10. Pejović, Snežana, Archival Material from 20th Century and Historiography in Montenegro. *Atlanti*, Vol. 19, Trieste 2009, pp. 285-302.
11. Pejović, Snežana, Private Archives in Transition Conditions: Problem of Control, Protection and Accessibility of Private Archives in Montenegro, *Atlanti*, Vol. 17, N. 1-2, Trieste 2007, pp. 277- 285.
12. Pejović Snežana, Zaštita privatnih arhiva u teoriji i praksi, *Arhivski zapisi*, III/1996, br. 1-2, Cetinje, 1996, pp. 85-93.
13. Pejović, Snežana i Katelan, Joško, Iz Istorijškog arhiva Kotor. Kapetan Bartulović u „Velikom ratu“, *Hrvatski glasnik. Glasilo Hrvata Crne Gore*, Kotor, God. XII/2014, br. 107/108, 109, 110, 111-112, 115-116; God. XIII/2015, br. 117, 119, 121, 122, 123-124.
14. Pejović, Srđan i Radunović, Stevan, Prvi svjetski rat u fondovima Državnog arhiva Crne Gore, *Arhivski zapisi*, god. XXII/2015, br. 1, Cetinje, 2016, pp. 167-184.
15. *Pobuna mornara u Boki kotorskoj 1918-2018. Izložba arhivskih dokumenata i muzejskih predmeta Državni arhiv - Istorijški arhiv Kotor i Pomorski muzej Crne Gore Kotor*, Kotor 11. februar 2018, str. 30.
16. Pollard, Riva A., The Appraisal of Personal Papers: A Critical Literature Review, *Archivaria, The Journal of the Association of Canadian Archivists*, No. 52, 2001, pp. 136-150. <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/12818/14030> (accessed on 23.07.2018).
17. *Statuta Civitatis Cathari*, Venezia 1616, Državni arhiv Crne Gore - Istorijški arhiv Kotor, Arhivska zbirka štampanih stvari, ŠTAMP I - 1.
18. *Zakon o arhivskoj djelatnosti*, “Službeni list Crne Gore”, br. 049/10 od 13.08.2010, 040/11 od 08.08.2011.

SUMMARY

This paper deals with the private archival material created/owned by a natural person, not a private legal entity. We attempted to ponder the problem of appraising private archives within archival practice from several angles, but also the one of appraising private records in historiography. We discuss about the process of appraisal through the analysis of the mutual relationship between archival and historiographic appraisal of private archives and their influences in that process (both positive and negative ones). We mentioned certain historical and social circumstances in general in which private documents gain certain degree of importance. Also, we have noted that contemporary historiography has increasingly been turning towards private archives, which is also contributed by the current globalization and fear of losing both individual and national identity, and parallel to that by the development of information-communication technology. We made reference to the lack of theoretical guidelines in archival practice regarding personal archival documents, as well as to the gaps in legislation, which in turn creates problems to archivists in their professional work on identifying privately owned archival material, then their appraisal, protection whilst still held by the creator/holder, and/or on their takeover and permanent protection. We considered the factors which contribute to greater activity of natural persons in certain territory and/or time by explaining that the economic milieu, or more precisely substantial economic growth of settlements, cities/towns and suburban areas gave impetus for taking greater care of documentation being created in the work of public authorities and public services, but also, and in parallel to the one created in the activities of private individuals. This argument is confirmed by an example from Montenegro where, percentage-wise, greatest part of family and personal archives that have been preserved so far with the State Archives, derive from the economically developed area of Boka Kotorska Bay, physically stored with Kotor Historical Archives. In our paper, we elaborate on the role of archival institutions in the society in terms of stimulating individuals to create and preserve personal archives. Through the example of the work of Kotor Historical Archives during almost 70 years we have shown how a developed and active archival institution in a given setting can have significant impact on raising awareness of documentary heritage held by every single individual. The ever-present issue of the appraisal of archival material, both in archival practice and in historiography was approached from the standpoint of the appraisal of personal and family archival fonds and collections. We indicated archival procedures when it comes to the appraisal of public archival material or the material created by legal entities and discussed to what extent these were applicable when it comes to archival material of a natural person. In this context, we emphasized the importance of archival processing of this kind of private archives, as in this way an archivist, in a well-founded manner, points out to research scientists, to historiographers in the first place, that certain private records are to be used as an important and reliable scientific source. An archivist is in the position to offer a valuable contribution to scientific appraisal of private archives and their better positioning in scientific (historiographic) usage. We indicated some special social circumstances in which historiographers reach out for private archives more and more as relevant scientific sources. We think that the increased interest of research scientists into certain kind of archival material should also make an impact on archivists so that they revise the appraisal procedure in accordance with current scientific needs. The very appearance and ever so growing use of new technologies in archival profession and science has itself contributed to a new

approach in appraising archival sources. Finally, we decided to end this paper with an example of a thematic archival-museum exhibition for the preparation of which solely the documents from private archival fonds and collections were used, hence to elaborate further on archival and historiographic appraisal of private archives. The exhibition entitled "Rebellion of Sailors in Boka Kotorska Bay 1918-2018" displays the documents created by various creators and those held by various individuals related to an important historic event which, due to particular historical and political circumstances, received broad international significance. The rebellion of sailors in Austro-Hungarian Navy broke out in February 1918 on board the warships based in Boka Kotorska Bay and it came to be considered as a precursor of the end of the World War I. This event has for the past one hundred years enjoyed great significance in historiography, but also in other scientific and professional areas. Historiographic appraisal of this event contributed to paying special attention in Kotor Historical Archives to collecting archival material on the rebellion in Boka Bay, mostly from private individuals. Thus, special collections were formed which are constantly supplemented by the documents on this historic event coming from private creators and holders. Such public presentation of the facts coming from private archives creates an opportunity for the new reading of history on the sailors' rebellion and on the causes of the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy, and/or on one stage of the world history from the beginning of the 20th century. This is also another opportunity for the reappraisal of this specific, private archival material both in archival profession and in historiography.

Typology: 1.04 Professional article

Submission date: 24.07.2018

Acceptance date: 08.08.2018